

I BÖLMƏ. AQRAR PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ İSTİQAMƏTLƏRİ

UOT 338.

Məhərrəm Cəlal oğlu HÜSEYNOV
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin
“Maliyyə və iqtisadi nəzəriyyə” kafedrasının professoru;

Elçin Arif oğlu SALAHOV
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin
“Maliyyə və iqtisadi nəzəriyyə” kafedrasının dosenti;

Cəfər Firdovsi oğlu CƏFƏROV
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin
“Maliyyə və iqtisadi nəzəriyyə” kafedrasının assistenti

AQRAR RİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ SİĞORTA SİSTEMİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Giriş

Tədqiqatın məqsədi: Aqrar sahədə mövcud olan risklərin müvafiq meyarlar əsasında təsnifləşdirilməsi, səciyyəvi xüsusiyyətlərinin araşdırılması və qiymətləndirilməsinin elmi təhlilinin aparılması. Risklərin effektiv idarəedilməsi məqsədi ilə tətbiq olunan sığorta sistemi mexanizminin mahiyyətinin, yaranma şərtlərinin, üstünlüklərinin və çatışmazlığının nəzəri aspektlərinin tədqiqatı, bu sistemdə dövlətin rolunun zəruriyyəti.

Tədqiqatın metodologiyası: Məqalənin hazırlanmasında həm yerli, həm də xarici ölkə alimlərinin bu sahədə elmi əsərləri, Dünya Bankının və digər beynəlxalq təşkilatların məlumatları əsas götürülmüş və tədqiqata metodoloji yanaşmanın istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə aparılan tədqiqat işinin nəticələri kənd təsərrüfatında mövcud risklərin effektiv idarəedilmə siyasətinin elmi-nəzəri və metodoloji bazası kimi istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı, aqrar sahədə sığorta sisteminin tətbiqinin qarşısında yaranan problemlərin təhlil və həlli yollarının araşdırılmasından əldə olunan nəticələr ölkəmizdə bu sahədə yeni formalaşan sığorta mexanizminin təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: Tədqiqatda aqrar sahədə yaranan risklərin mənbəyi, səbəbi və səciyyəvi xüsusiyyətləri müəlliflərin yeni nəzəri yanaşması baxımından qruplaşdırılmışdır. Aqrar risklər müxtəlif meyarlar əsasında sistemləşdirilmiş və sığorta sisteminin formalaşması şərtlərinə təsir gücü müəyyənləşdirilmişdir.

Nəticə: Aqrar sahədə risklərin effektiv idarəedilməsi məqsədi ilə aparılan siyasət və tətbiq edilən sığorta sisteminin səmərəliliyi bu sahədə mövcud olan risklərin, xüsusi ilə də sistem risklərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə uyğunlaşdırılmalı və adekvat olmalıdır. Bu prosesdə dövlətin aqrar siyasəti aparıcı rol oynamalıdır.

Açar sözlər: *aqrar sığorta sistemi, aqrar risklər, sistem və idiosinkratik risklər, homogen risklər, risklərin idarə edilməsi, assimetrik informasiya, antiseleksiya, mənəvi risklər.*

Giriş

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, ilk növbədə bitkiçilik sahəsi yüksək dərəcəli risklərlə fərqlənir. Bu sahədə səciyyəvi olan risklər investorlarda böyük qorxu hissi yaradır və sahənin cəlbediciliyini azaldır. Lakin risklərdən qorxmaq və mənfə fəsadlarından çəkinmək lazım deyil,

çünkü risk eyni zamanda yeni imkanlar deməkdir. Riskin qəbul edilməsi - iqtisadi inkişafın ayrılmaz hissəsidir. [1] İmkanlar mümkün ola biləcək uduş kimi riskin pozitiv tərəfini əks etdirir. Biznesin, o cümlədən aqrobiznesin məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Mənfəət isə risklərə görə əldə olunan mükafatdır. İqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən aqrar sahədə risk təsərrüfat fəaliyyətinin tərkib hissəsidir və onu tamamilə kənarlaşdırmaq mümkün deyil. Problem onda deyil ki, kənd təsərrüfatının xüsusiyyətləri ilə bağlı müxtəlif risklər mövcuddur. Problem mövcud olan imkanlar çərçivəsində bu risklərin effektiv idarə edilməsindədir. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının əsas problemi təsərrüfatçılıq prosesində zərərsizliyin təmin olunmasıdır. Risklərin idarə edilməsi effektiv olduqda kənd təsərrüfatı istehsalçılarının arzuolunmaz hadisələrə qarşı müqavimət göstərmək qabiliyyəti artır və onların fəsadlarının yumşaldılması öz əksini istehsalçıların rifah halının yüksəlməsində tapır. Risklərin düzgün idarə edilməməsi isə itirilən imkanlar deməkdir və son nəticədə kənd təsərrüfatında böhranlar yarada bilər.

Aqrar risklərin yaranma mənbəyi meyarına əsasən təsnifləşdirilməsi

Risk dedikdə, qeyri-müəyyən və dəyişən şəraitdə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin arzuolunmaz hadisələrin baş verməsi və əlverişsiz şəraitin yaranması səbəbindən gəlirlərinin azalması və ya itirilməsi nəzərdə tutulur. Risklərin effektiv idarə edilməsi, arzuolunmaz hadisələrin tədqiqi və təhlili nəticəsində onların idarə olunan obyektlərə mənfi təsirini azaltmaq məqsəd ilə həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Bu tədbirlər sistemi çərçivəsində risklərin başvermə ehtimalının və miqyasının düzgün qiymətləndirilməsi mərkəzi yer tutur.

Risklərin effektiv idarə edilməsi problemlərinin düzgün həll edilməsi üçün ilk növbədə aqrar sahədə yaranan risklərin mənbəyini və təbiətini araşdırmaq zərurəti yaranır. Ədəbiyyatda kənd təsərrüfatında yaranan risklərin idarə edilməsi ilə bağlı onların 5 əsas mənbəyi müəyyən olunmuşdur: [2; 3]

- istehsal riskləri;
- qiymət və ya bazar riskləri;
- institusional risklər;
- insan amili riskləri;
- maliyyə riskləri.

İstehsal riskləri qrupuna bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrində əlverişsiz hava şəraitinin, xəstəliklərin və digər arzu olunmayan fəvqəladə hadisələrin başvermə ehtimalının qeyri-müəyyənliyi nəticəsində yaranan risklər aid edilir. Məsələn ondadır ki, aqrar sahədə təsərrüfat fəaliyyətinin açıq havada təşkil olunması onun nəticəsini hava şəraitindən birbaşa asılı edir. Qeyri-mülayim hava şəraiti kənd təsərrüfatının, xüsusilə də bitkiçilik sahəsinin məhsuldarlığına mənfi təsir göstərərək, öz əksini fermerlərin istehsal xərclərində və rentabelliyyətin səviyyəsində göstərir. Kənd təsərrüfatının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də istehsalın (xüsusilə də bitkiçilik, bağçılıq və otlaq sahələri) böyük ərazi vahidlərində olmasıdır. Ərazi böyüdükcə istehsalın hava şəraitindən asılılığı artaraq məhsulların üzərində istehsal və texnoloji prosesə nəzarəti daha da çətinləşdirir. Belə xarakterə malik olan risklərin mənfi fəsadlarının aradan qaldırılması və effektiv idarə edilməsi bir çox ölkələrdə sığorta sisteminin tətbiqi vasitəsilə həll olunur. Hazırda dünyanın əksər ölkələrində aqrar istehsalçılar məhsullarının sığortalanmasını həyata keçirirlər.

Qeyd edək ki, istehsal risklərinə texnoloji proseslərin tələblərinə əməl edilməməsi və texnikadan düzgün istifadə olunmaması ilə yaranan riskləri də aid etmək olar. Amma belə risklər sığortalanan risklər qrupuna daxil edilmir.

Qiymət və ya bazar riskləri qrupuna kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar yaranan risklər aid edilir. Kənd təsərrüfatında hər bir istehsalçı xalis rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərir və iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq onların sayı minlərlədir. Bu isə rəqabətin yüksək intensivliyi və bazarın məhsullar üzərində qiyməti diktə etməsi deməkdir. Bu səbəbdən kənd təsərrüfatı istehsalçıları məhsullarını bazar qiymətinin diktəsinə uyğun reallaşdırmağa məcburdurlar. Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının belə ümumi quruluşu demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrində mövcuddur. Xalis rəqabətli bazar quruluşu kənd təsərrüfatı

məhsullarına olan tələbin və onun təklifinin xüsusiyyətlərinə birbaşa təsir göstərir. Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı məhsullarına tələb qiymətə görə qeyri-elastik, təklifə görə isə elastikdir. Təklifin qısamüddətli dövrdə qiymət elastikliyinə yüksək səviyyəsi kənd təsərrüfatının mövsumiliyi ilə birbaşa əlaqədərdir. Yəni, hər hansı bir məhsulun cari mövsümdə qiymətinin qalxması həmin məhsulların təklifini növbəti mövsümdə əhəmiyyətli dərəcədə stimullaşdırır. Bu isə növbəti mövsümdə həmin məhsulların istehsalının artması və müvafiq olaraq qiymətinin düşməsi ilə nəticələnir. Tələbin qiymətə görə qeyri-elastikliyi o deməkdir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin düşməsinə tələb cüzi reaksiya verir və onun ümumi həcmi dəyişməz qalır. Göründüyü kimi, kənd təsərrüfatının spesifik xüsusiyyətlərindən biri odur ki, bazar qiymətinə tələb yox, təklif təsir edir və qiymətin dəyişməsi təklifin həcmində dəyişməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Nəticədə, kənd təsərrüfatında bazar riskləri ilə sıx əlaqədə olan paradoks yaranır – “Məhsuldarlıq paradoksu”. Bu paradoksun mahiyyəti ondadır ki, eyni zamanda yüksək məhsuldarlığa malik olan kənd təsərrüfatı istehsalçıları mənfəət əvəzinə, zərər əldə edirlər. Məhsuldarlıq az olan sahədə isə qiymətin qalxması nəticəsində yüksək gəlir yaranır. [4]

Şərh olunanlardan aydın görünür ki, yuxarıda göstərilən amillər (mövsumlülük, rəqabətin intensivliyi, tələbin qeyri-elastikliyi və təklifin elastikliyi, hava şəraiti) bir-birilə qarşılıqlı əlaqədəirlər və onlar arasındakı asılılıq bazar risklərinin yaranmasında həlledici rol oynayırlar. Dünya praktikasında kənd təsərrüfatında yaranan qiymət risklərinin mənfi təsiri forvard və fyuçers müqavilələrinin bağlanması ilə neytrallaşdırılır. Bundan əlavə bazar risklərinin azaldılmasında və kənd təsərrüfatı istehsalçıların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında dövlətin apardığı aqrar siyasətin tərkib hissəsi olan məhsulların subsidiyalaşdırılması və satınalma qiymətlərinin tətbiqi mühüm rol oynayır.

İnstitusional risklər qrupunun mənbəyində kənd təsərrüfatının dövlət tərəfindən nizamlanması qaydalarının tez-tez dəyişməsi, bu sahədə hüquqi bazanın qeyri-sabitliyi və qeyri-müəyyənliyidir. Məsələn, müəyyən qrup inkişaf etməkdə olan ölkələrdə torpaq münasibətlərini tənzimləyən hüquqi bazanın tam dəqiqləşdirilməməsi aqrobizneslə məşğul olmaq istəyən investorların risklərini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Başqa misal kimi bitkilərin mühafizə vasitələrinə və dərmanların istifadəsinə qoyulan qadağalar və məhdudiyətlər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin gəlirlərinin səviyyəsinə böyük təsir göstərir. İnstitusional risklərə vergi və gömrük rüsumları tariflərinin müsbət və mənfi təsiri investorların davranışında öz əksini tapır.

İnsan amili riskləri qrupu kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin kvalifikasiyası və motivləşdirilməsi, onların bazar şəraitində texnoloji proseslərə düzgün riayət etməməsi və müəssisənin işçi heyətinin idarə edilməsi ilə yaranan risklərdir. İşçi heyətinin idarəetmə və istehsal prosesinə məsuliyyətsiz yanaşması bu risklərin başvermə ehtimalını daha da artırır. Bu risklər kiçik təsərrüfatlarda özünü daha aydın büruzə verir. Ailə-kəndli təsərrüfatlarında ailə böhranlarının yaranması, məsələn fermanın sahibinin dünyasını dəyişməsi bu təsərrüfatlarda maliyyə vəziyyətinin kəskin surətdə dəyişməsi ilə müşahidə olunur.

İstehsal, qiymət, institusional və insan amili risklərinin məcmu təsirini ümumi bir terminlə də ifadə etmək olar – biznes risk. Sadalanan risklərin bir terminə birləşdirilməsi məntiqi əsaslarla diktə olunur. Birincisi – bu risklərlə maliyyə mənbələrinə asılı olmayaraq bütün kənd təsərrüfatı müəssisələri rastlaşır. İkincisi – biznes risk təsərrüfatların səmərəli fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin qeyri-müəyyənliyinin ümumiləşdirilmiş formasıdır. Bu amillərin qeyri-müəyyənliyi kənd təsərrüfatı müəssisələri məhsullarının maya dəyərində, satışın həcmində, qiymətlərin səviyyəsində, mənfəətdə, pul vasitələrinin axınına və s. göstəricilərə birbaşa təsir edir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi vasitələri ilə əlaqədar yaranan risklər maliyyə riskləri qrupuna aid edilir. Çox nadir hallarda kənd təsərrüfatı müəssisəsi tapmaq olar ki, mövsümlilik dövründə maliyyə problemləri və onun tərkib hissəsi olan kredit borcları ilə üzləşməsin. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində borc kapitalının xüsusi çəkisi nə qədər yüksək olarsa, müəssisə biznes riskləri ilə rastlaşanda müflisləşməsi ehtimalı daha da artır. Bundan əlavə, mövsümi təsərrüfatçılıq dövründə və ümumilikdə iqtisadiyyatda baş verən

müəyyən təhlükəli vəziyyətlərin yaranması ehtimalını inkar etmək olmaz. Məsələn, faiz dərəcəsinin, valyuta kursunun dəyişməsi, inflyasiyanın səviyyəsinin artması, kredit resurslarının çatışmazlığı və ya əlçatmaz olması müəssisənin maliyyə vəziyyətini çətinləşdirə bilər. Eyni zamanda, istehsal dövründə hava şəraitinin dəyişməsi, daha dəqiq desək, pisləşməsi nəticəsində məhsulun itirilməsi də müəssisənin maliyyə imkanlarının kəskin şəkildə azalmasına səbəb ola bilər. Beləliklə, istehsal fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üsulları da aqrar risklərin mənbəyi kimi qəbul edilə bilər.

Aqrar risklərin sistemləşdirilməsinin təhlili aydın şəkildə göstərir ki, mənbəyinə görə fərqlənsələr də onlar arasında qarışıqlıqlı sıx əlaqə mövcuddur. Həqiqətən də hansısa bir səbəbdən istehsal riskinin baş verməsi zəncirvari reaksiya yaradaraq digər risklərin başvermə ehtimalını artırır.

Aqrar risklərin əhatə miqyası meyarına görə təsnifləşdirilməsi

Risklərin effektiv idarəedilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün risk hadisələrinin ərazi əhatəsi miqyasına görə təsnifləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu meyar əsasən risklər iki tipdə təsnifləşdirilir: sistem və idiosinkratik. Əhatə dairəsinə görə sistemləşdirilən risklər kənd təsərrüfatını iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqləndirən səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir.

Sistem riskləri ümumi xarakter daşıyır və müəyyən təbii iqlim zonasında fəaliyyət göstərən təsərrüfatların bütövlükdə hamısını və ya bir qismini əhatə edir. Belə risklər, ilk növbədə iqtisadi regionda və ya onun bir rayonunda baş verən təbii hadisələrdir. Müəyyən regionda dolunun yağması, quraqlıq, şaxta, fırtına, zəlzələ və s. kimi təbii hadisələrin baş verməsi nəticəsində yaranan riskləri misal gətirmək olar. Qiymət və institusional xarakterə malik olan risklər də müvafiq olaraq sistem risklərinə aid edilir. Qısa desək, sistem riskləri katastrofik xüsusiyyəti ilə seçilir və böyük miqyaslı əhatə dairəsi ilə xarakterizə olunur. Onu da qeyd edək ki, sistem riskləri diversifikasiya olunmayan risklər də adlandırılır.

Bununla yanaşı sistem riskləri ilə bağlı bir məsələni dəqiqləşdirmək çox vacibdir. Məsələ ondadır ki, irimiqyaslı sahələrdə yetişdirilən bitkiçilik məhsullarına, yaranma formasından asılı olaraq, fərqli sistem riskləri təsir göstərə bilərlər. Amma, formasından asılı olaraq, risk hadisəsinin əkin sahəsinə vurduğu ziyan ərazi miqyası baxımından müxtəlif olacaq. Dolunun düşməsi yə ya fırtına bir rayonun müəyyən ərazisində, məsələn dağlıq və dağətəyi bölgəsində tez-tez baş verə bilər, lakin həmin rayonun ərazisində nadir hallarda müşahidə olunur. Yəni dolu və fırtına kimi hadisələr lokal (yerli) xarakter daşıyır və rayonun bu ərazilərində təsərrüfatçılıqla məşğul olan fermerlər daha çox itkilərə məruz qalırlar. Şaxta və quraqlıq isə baş verdikdə nəinki bir rayonun, hətta bir neçə rayonun ərazisini tamamilə örtərək ümumi məhsuldarlığa böyük ziyan vurur. Deməli, şaxta və quraqlıq əhatə miqyasına görə homogen, [5] məhsuldarlığa vurduğu ziyana görə isə dominant “məsuliyyət” daşıyır. Bu səbəbdən əhatə miqyası baxımından katastrofik xarakterə malik olan sistem risklərini iki böyük qrupa ayırmaq olar: lokal (yerli) və homogen.

Idiosinkratik risklər ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı müəssisələrində onun fərdi təsərrüfatçılıq şəraitindən asılı olaraq yaranır. Daha aydın desək, belə risklər hər bir müəssisə üçün səciyyəvi xarakter daşıyır və digər müəssisələrin riskləri ilə əlaqəsi olmur. Kənd təsərrüfatında idiosinkratik risklərə yanğın, bitki və heyvan xəstəlikləri, üçüncü şəxslərin hərəkətləri və s. kimi risklər aid olunur. Maliyyə və insan amili risklərinin bir qismi də bu qrup risklərə daxil edilir. Göründüyü kimi, idiosinkratik risklər sistem risklərindən fərqli olaraq, katastrofik xarakter daşımır və diversifikasiya olunan risklər adlandırılır.

Aqrar sahədə sığorta bazarının yaranma şərtləri

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətinin tarixi inkişaf prosesində risklərin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi nəticəsində onların idarə edilməsi məqsədi ilə müxtəlif vasitələr yaradaraq tətbiq edilir. Dünya təcrübəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı prosesində risklərin idarə olunmasının ən geniş yayılmış vasitələrindən biri sığorta mexanizminin tətbiq olunmasıdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortalanmasının əsas funksiyası risk hadisələrinin baş verməsi nəticə-

sində sığortalanan fermerlərin yaranan itkilərinin və dəyən zərərinin adekvat formada sığorta ödənişləri ilə kompensasiya edilməsidir. Biznesin idarə olunmasında sığortalama prinsiplərinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onun mexanizmi vasitəsilə riskləri çoxlu sayda iqtisadi subyektlər arasında bərabər bölərək risk hadisəsi baş verdikdə fərdi subyektlərin itkilərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq olar. Çünki sığorta mükafatının (haqqının) minimal məbləği böyük ədədlər qanunu vasitəsilə təmin edilir. Sığortalananların sayının artması sığorta müqaviləsinə görə ödənişlərin məbləğinin azaldılması və ya əksinə, sığortalananların sayının azalması ödəniş məbləğinin artmasına səbəb olur. Eyni zamanda sığorta şirkəti sığorta mükafatının səviyyəsini müəyyən etdikdə, yığılan mükafat sığorta ödənişini həyata keçirməklə bərabər, şirkətin xərclərini örtməli və ona mənfəət gətirməlidir. Sığorta mükafatının yaranma mexanizmini riyazi düsturla da ifadə edə bilərik.

$$\sum SH = S\ddot{O} + X + M$$

Burada SH – sığorta haqqı
 S \ddot{O} – sığorta ödənişləri
 X – xərclər
 M - mənfəət

Sığorta bazarının fəaliyyətinin təcrübəsi göstərir ki, mövcud olan risklərin hamısı sığortalana bilməz. Praktikada risk o zaman sığortalana bilər ki, aktuar hesablamalara əsaslanan sığorta mükafatı tam şəkildə sığortalanan risklərə müvafiq olsun. Lakin, bir çox hallarda kənd təsərrüfatı istehsalının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq sığorta bazarında aktuar hesablamalara əsaslanan sığorta mükafatının səviyyəsini müəyyən etmək mümkün olmur. Bu isə öz növbəsində, kənd təsərrüfatında sığorta bazarının reallaşmasını çətinləşdirir. Bundan əlavə, sığorta bazarının inkişafı və uğurlu fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri şərtlərin mövcud olması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu şərtlərə aiddir: böyük ədədlər qanunu, informasiyanın simmetrikliliyi.

– Sığorta bazarının yaranmasının əsas şərtlərindən biri ehtimal nəzəriyyəsinə aid olan böyük ədədlər qanununa əməl olunmasıdır. Bu qanunun tələbinə görə, sığorta olunanlar böyük miqdarda sayda malik olduqda, faktiki itki hadisələrinə görə sığorta ödənişinin məbləği statistik gözlənilən itkinin məbləğinə müvafiq olmalıdır. Daha aydın desək, baş verə biləcək riskin bərabər bölünməsinə təmin etmək üçün sığortaçıların sayı zəruri olan səviyyədən az olmamalıdır. Bu onunla izah olunur ki, sığorta hadisəsi nəticəsində dəyən zərərin bölünməsi, paylaşdırılması və ötürülməsi sığorta münasibətlərinin iştirakçıları arasında aparılır. Deməli, zərərin paylaşma vahidinin sayı nə qədər çox olarsa, yaranan zərər sığorta iştirakçılarının hər birinə maddi cəhətdən az təsir edər. Riskin başverməsi zamanı zərərlərin ötürülməsinin məqsədi bir iqtisadi subyektin qarşılaşdığı yüksək dərəcəli riski çoxlu sayda digər subyektlərin kiçik riskinə çevirməkdir.

– İnformasiyanın simmetrik olması. Yəni sığortaçı və sığorta olunan sığorta obyektinə və ona müvafiq risklər haqqında tam informasiyaya malik olmalıdırlar. Əks halda, assimetrik informasiya yarana bilər. Assimetrik informasiya isə iki arzuolunmaz problemin yaranmasına gətirib çıxarır. Birinci - əks seçim və ya antiseleksiya (sığorta obyektinin düzgün seçilməməsi), ikinci – “mənəvi risklər” (sığortaçı və sığorta olunan tərəfindən sui-istifadələr).

İnformasiyanın simmetrikliliyi sığorta bazarının inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Hər bir müştəri haqqında tam informasiyanın toplanmasının transaksiya xərcləri həddindən yüksək və ya informasiyanın toplanması qeyri-mümkün olduğu halda sığorta müqaviləsinin bağlanması sığorta şirkəti imtina edə bilər. Çünki sığorta məhsulunun dəyərini iqtisadi cəhətdən düzgün qiymətləndirmək üçün sığorta şirkəti əlavə resurslar cəlb etməli və böyük həcmdə analitik işlər aparmalıdır. Transaksiya xərclərinin səviyyəsini minimuma endirmək məqsədilə sığorta şirkətləri yüksək və aşağı risk səviyyəsinə malik olan iqtisadi subyektlərdən ötrü orta sığorta mükafatı (məsələn, orta məhsuldarlıq) göstəricisindən istifadə etməyə cəhd göstərilir. Bu isə aşağı risk səviyyəsi şəraitində fəaliyyət göstərən müştəri üçün sığorta müqaviləsinə cəlbədicidir. Onlar əlavə pul ödəməkdə maraqlı olmurlar və sığortadan imtina edirlər. Nəticədə, ancaq yüksək risk səviyyəsi şəraitində fəaliyyət göstərən təsərrüfatlar sığorta müqaviləsinə maraqlı göstərilir. Belə vəziyyətdə

sığorta şirkətləri sığorta fonduna zəruri miqdarda ödənişləri təmin etmək məqsədilə aktuar hesablamalarını yenidən korreksiya etməyə və mükafatların həcmi qaldırmağa məcbur olurlar. Bu isə öz növbəsində aşağı risk səviyyəsinə malik olan potensial müştərilərin sığorta dairəsindən çıxma axınına daha da sürətləndirir. Bir neçə belə tsikldən sonra sığorta mükafatının məbləği elə yüksək səviyyəyə çatır ki, artıq heç kim sığorta olunmaq istəmir. Müqavilələri orta sığorta mükafatı əsasında bağlamaq cəhdi sığorta olunanlar arasında antiseleksiya (əks seçim) yaradaraq sığorta polisinin bahalaşmasına, son nəticədə isə sığorta bazarının daralmasına və dağılmasına gətirib çıxarır.

Mənəvi riskin yaranmasının səbəbi transaksiya xərclərinin artmasına səbəb olan sığortaçının və sığortalının opportunist davranışdır. Bu fenomenin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sığortalı ehtimal olunan zərərin sığortaçı tərəfindən qarşılınmasını əvvəlcədən bilir və istehsal xərclərini azaltmaq məqsədilə məhsul istehsalının texnoloji prosesinə tam əməl etmir. Sığortalının belə davranışı məhsuldarlığın səviyyəsini azaldır və müvafiq olaraq riskləri artırır. Digər tərəfdən isə sığorta şirkətinin opportunist davranışı öz növbəsində sığortalananlardan ötrü mənəvi risklər yaradır. Məsələn, dəyən ziyanın ekspertlər tərəfindən düzgün qiymətləndirilməməsi, sığorta ödənişinin qəsdən məbləğinin azaldılması və ödənilmə vaxtının uzadılması, bürokratik əngəllər və s. kimi sığortaçıların davranışı sığortalananlarda inamsızlıq yaradaraq sığortaya olan marağı minimuma endirir. Mənəvi risk sığorta sistemində riskin başvermə ehtimalını artırır və müvafiq olaraq itkilərin böyüməsinə səbəb olan davranış modeli yaradır.

Nəticədə, assimetrik informasiyanın yaratdığı iki arzuolunmaz hal transaksiya xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə müşahidə olunduğu səbəbindən sığorta müqavilələrinin bağlanması hər iki tərəf üçün maraq doğurmur. Müasir dövrdə antiseleksiya və mənəvi risklərin tənzimlənməsi məqsədilə müxtəlif üsullar tətbiq edilir. Antiseleksiya problemi sığorta tarifi üçün diferensiasiyası vasitəsilə yumşaldılır, mənəvi risklərin azaldılmasında isə fransızdan və müvafiq güzəştlərdən geniş istifadə olunur. Sığorta bazarının yaranması şərtlərinin təhlilində bir məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Sığorta bazarının təhlil olunan şərtləri ancaq sığorta münasibətlərinin könüllülük prinsipləri əsasında formalaşması prosesində ön plana çıxır. Sığorta sistemi icbari xarakter daşdıqda bu şərtlər avtomatik formada məcburi şəkildə təmin edilir. Həqiqətən, icbari sığorta böyük ədədlər qanununu, yəni sığortanın kütləviliyini inzibati qaydada həyata keçirir. Çünki iqtisadi subyektlər inzibati cəzalara məruz qalmamaq üçün məcburi şəkildə sığorta olunurlar. Və nəticədə, icbari qaydada antiseleksiya aradan götürülür. Mənəvi risklər isə demək olar ki, tamamilə mənasını itirir. İcbari sığorta zamanı yaranan mübahisələrin məhkəmədə həllinin transaksiya xərcləri, əldə oluna biləcək əlavə faydadan yüksək olması səbəbindən mənəvi risklər sığorta sisteminin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərmək imkanını itirir. Adətən icbari sığorta idiosinkratik risklərə tətbiq olunur. Hərçənd müəyyən ölkələrdə sistem risklərinin sığortalınmasında da istifadə olunur. Məsələn, Qonduras, Hindistan və Filippin kimi bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortalınması icbari formada həm idiosinkratik, həm də sistem risklərini əhatə edir. [6]. Qazaxıstanda 2004-cü ildən qəbul edilən ənənəvi sığorta sistemi də məcburi prinsiplər əsasında tətbiq edilir. [7] İdiosinkratik risklərin məcburi sığortalınmasının tətbiqi antiseleksiya yaratmadığı səbəbindən sığorta şirkətlərinə orta göstəricilərdən (sığorta tarifiyləndən) geniş istifadə etmək imkanlarını artırır.

Sistem risklərinin idarə olunma problemi

Bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatında, özəl sığorta bazarının yaranması qarşısında duran ən böyük sədd sistem risklərinin idarə olunması problemdir. [8] Məsələn, quraqlıq, havanın həddindən artıq yüksək temperaturu, dolu, şaxta və s. kimi təbii fəlakətlər eyni zamanda böyük əraziləri əhatə edərək bir çox regionlarda məhsulun itirilməsi ilə nəticələnir. Yanğının baş verməsindən və ya avtomobilin oğurlanmasından fərqli olaraq, təbii fəlakət nəticəsində məhsulun itirilməsi böyük məkanlarda yüksək dərəcəli korrelyasiya yaradır. Sistem risklərinin baş verməsi nəticəsində ayrı-ayrı itkilər arasında yaranan korrelyasiya sığorta portfelinin effektiv idarə edilməsini çətinləşdirir və bir çox hallarda mümkünsüz edir. Sığortanın əsas məqsədi risklərin

böluşdürülməsi və ötürülməsi prinsipidir. Bu prinsiplərin reallaşmasının əsas şərti risklərin müstəqil olmasıdır. Lakin sistem riskləri sığortaçının riskləri birləşdirmək və onu paylaşdırmaq imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə azaldaraq öz funksiyasını reallaşdırmağa şərait yaratmır.

Burada bir sual yaranır. Əgər sistem riskləri, xüsusi ilə də homogen risklər mahiyyətinə görə sığorta oluna bilməzsə, onda bu riskləri kim öhdəsinə götürməlidir? Praktika göstərir ki, beynəlxalq sığorta bazarında da bu risklərin yenidən (təkrar) sığortalanması vasitəsilə idarə olunması geniş yayılmamışdır. Çünki beynəlxalq sığorta bazarı da ayrı-ayrı ölkələrin sığorta mexanizmi əsasında yaranmışdır və bu səbəbdən beynəlxalq sığorta şirkətləri diversifikasiya olunan, yəni idiosinkratik risklərin yenidən sığortalanması ilə məşğuldurlar.

Sistem risklərinin yaratdığı problemlərin həlli və effektiv idarə olunması məqsədi ilə bir çox ölkələrdə dövlətin aqrar sahəyə müdaxiləsi çərçivəsində müxtəlif sığorta proqramlarının reallaşdırılması ön plana çəkilmişdir. Dövlət tərəfindən sığorta proqramlarının həyata keçirilməsində əsas iki məqsəd güdülür. Birinci – aqrar siyasətin digər alətləri ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortalanması risklərin törətdiyi mənfi fəsadları yumşaldaraq fermerlərin gəlirlərinin sabitləşməsini təmin etmək. İkinci – hesab edilir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı risklərinin yüksək səviyyəsi investorların bu sahəyə maraqlarını azaldaraq resursların aqrar sahədə səmərəli bölgüsü haqqında qəbul edilən qərarlara təsir göstərir. Nəticədə, investorlar resurslarını aqrar sahədən çıxardaraq onların axınıni digər sahəyə yönəldirlər. Aydınır ki, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq dünyanın əksər ölkəsində kənd təsərrüfatında sığorta bazarı dövlət dəstəyi olmadan müstəqil formada katostrafik risklərdən müdafiə sistemini təmin etmək imkanına malik deyil. Dövlətin sığorta bazarını birbaşa və ya dolay vasitələrlə tənzimləməsi risklərin effektiv idarəedilmə sisteminin formalaşdırılmasının əsas şərtidir.

Aqrar sahədə məhsulların istehsalında risklərdən müdafiə olunma məqsədilə sığorta sisteminin qurulması mahiyyətinə və quruluşuna görə çox mürəkkəb bir prosesdir. Risklərin sistem və ya idiosinkratik təbiətindən asılı olmayaraq, ölkənin coğrafi – iqlim şəraitini dəqiq əks etdirən sığorta sisteminin tətbiqi və düzgün yaradılması istiqamətində dövlətin aparıcı rolu bu risklərin idarəedilməsinin səmərəliliyini təmin edərək, kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivini müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən ölkəmizdə dövlətin sığorta bazarına müdaxiləsi vasitəsilə onu diversifikasiya etməsi imkanlarının müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsi və təhlil olunması zərurəti yaranır.

ƏDƏBİYYAT

1. World Bank. World Development report. Risk and Opportunity - Managing Risk for Development. Washington, D.C. 2014. p. 5
2. Huirne, R.B.M., Hardaker, J.B. and Dijkhuizen, A.A> (eds) (1997) Risk Management Strategies in Agriculture: State of the Art and Future Perspectives. Mansholt Studies 7. Wageningen Agricultural university, Wageningen, The Netherlands.
3. Boehije, M.D. and L. D. Trede. 1977. “Risk Management in Agriculture”. Journal of American Science of Farm Management Rural Appraisers, 41: 20-27.
4. M.J.Huseynov, E.A.Salahov. Role of Cooperative Development in Resolving Economic issues of Agricultural Industry in Azerbaijan. Advances in Economics, Business and Management Research. The Netherlands. 2020. p.136-137
5. Белова Е. В. Индексные и мультирисковые страховые продукты в сельском хозяйстве: перспективы развития. Экономические Науки. 2018 (4). с.65
6. Olivier M. and Charles J. Stutley. World Bank. Government Support to Agricultural Insurance Challenges and Options for Developing Countries. Washington, D.C. 2010. p. 49
7. Исмаилова Р.А., Маманова А. Внедрение системы индексного страхования рисков в растениеводстве в республике Казахстан. Республиканской научно-теоретической конференции «Сейфуллинские чтения-14: Молодежь, наука, инновации: цифровизация – новый этап развития». - 2018. - Т.1, Ч.3 – С.310-313

8. M.Miranda and J. W. Glauber. Systemic Risk, Reinsurance, and the Failure of Crop Insurance Markets. American Journal of Agricultural Economics, 1997, vol. 79, issue 1, 206-215

*Магеррам Джалал оглы Гусейнов,
профессор кафедры Финансы и экономическая теория Азербайджанского
Государственного Аграрного Университета;*

*Эльчин Ариф оглы Салахов
досент кафедры Финансы и экономическая теория Азербайджанского
Государственного Аграрного Университета;*

*Джафаров Джафар Фирдовси оглы
ассистент кафедры Финансы и экономическая теория Азербайджанского
Государственного Аграрного Университета*

Теоретические аспекты системы страхования в управлении аграрными рисками

Резюме

Цель исследования: В статье на основе различных критериев классифицируются аграрные риски, анализируются причины их возникновения, свойства и различные признаки. Исследуется сущность механизма аграрного страхования, условия ее возникновения, преимущества и недостатки, роль государства в данной системе.

Методология исследования: исследование основано на изучении и обобщении теоретических и фактических материалов по проблемам сельскохозяйственного страхования на основе анализа научных работ отечественных и зарубежных ученых. Использовано материалы Мирового банка и других международных организаций.

Практическое значение исследования: Результаты исследования можно использовать как теоретическая и методологическая база в политике эффективного управления аграрных рисков. Кроме того разработанные теоретические концепции можно применять в совершенствовании механизма страхования системных рисков

Научная новизна исследования: Особое внимание уделяется системным рискам, которые имеют катастрофический характер для сельскохозяйственных производителей. На основе анализа аграрных рисков изучается проблема эффективного управления этими рисками. Проведено подробный теоретический анализ сущности механизма системы страхования как способа эффективного управления аграрными рисками.

Заключение: Исследованы теоретические аспекты и условия возникновения рынка страхования в сельском хозяйстве, ее преимущество и недостатки. На основе исследования обосновано необходимость активного вмешательства государства в рынок сельскохозяйственного страхования.

Ключевые слова: аграрные риски, системные и идиосинкратические риски, гомогенные риски, управление рисками, система страхования. асимметричная информация, антиселекция, моральные риски.

Maharram Jalal Huseynov
professor at the Department of Finance and
Economic Theory, Azerbaijan State
Agricultural University

Elchin Arif Salahov
associate Professor at the Department of
Finance and Economic Theory,
Azerbaijan State Agricultural University

Jafar Firdovsi Jafarov
assistant at the Department of Finance and
Economic Theory, Azerbaijan State
Agricultural University.

Theoretical aspects of insurance system in the agricultural risk management

Summary

The purpose of the research: Classification of existing risks in the agricultural sector on the basis of relevant criteria, research and evaluation of their characteristics and scientific analysis. Study of the theoretical aspects of the essence, conditions, advantages and disadvantages of the insurance system mechanism applied for the purpose of effective risk management, the need for the role of the state in this system.

Research methodology: The article is based on the scientific works of both local and foreign scientists in this field, the data of the World Bank and other international organizations are used, and the directions of the methodological approach to the research are determined.

Significance of the research: The results of the research conducted in the article can be used as a scientific-theoretical and methodological basis for effective risk management policies in agriculture. At the same time, the results of the analysis of the problems encountered in the application of the insurance system in the agricultural sector and the study of solutions can play an important role in improving the newly formed insurance mechanism in this area in our country.

Originality and scientific novelty of the research: The sources, causes, and characteristics of the risks in the agricultural sector are grouped in the study in terms of the authors' new theoretical approach. Agricultural risks have been systematized on the basis of various criteria and their impact on the conditions of formation of the insurance system has been determined.

Conclusion: The policy pursued for the purpose of effective risk management in the agricultural sector and the effectiveness of the applied insurance system should be consistent and adequate with the specifics of the existing risks in this area, especially systemic risks. The agrarian policy of the state should play a leading role in this process.

Key words: *agriculture insurance system, agriculture risks, systemic and idiosyncratic risks, homogeneous risks, risk management, asymmetric information, anti-selection, moral risks.*